

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,

dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,

Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (*Toomas Hiio*) 5

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond..... 11

Beginning of the First World War in Estonia.

Government and Society 42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas

I maailmasõja ajal (1915–1918) 44

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland

(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)..... 74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine..... 76

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:

History and Remembrance 95

Klāvs Zariņš

Das Land Ober Ost. Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal

I maailmasõja ajal (1915–1917) 96

Das Land Ober Ost. German occupation policies

in the Courland district during World War I (1915–1917) 118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys

ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918 119

Liberation through propaganda. Juozas Gabrys

and the Lithuanian independence movement 1911–1918..... 139

Mart Kuldkepp

<i>Pastorisierung</i> ja propaganda 1915. Plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal	141
<i>Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically influence Estonian prisoners-of-war in Germany</i>	162

Leho Lõhmus

I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas. Ordenid ja nende kandmine	164
<i>World War I decorations worn by Estonian men. Orders and the way they were worn</i>	183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal.....	187
<i>National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II</i>	250

ARVUSTUSED

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (<i>Ülle Kraft</i>)	257
Põhjalik koguteos Rootsi võidust (<i>Kaarel Vanamõlder</i>)	264
Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (<i>Art Johanson</i>)	267
Autorid.....	270

Vabastamine propaganda abil

Juozas Gabrys ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918

Eberhard Demm

Eelmäng enne sõda (1905–1914)

Juozas Paršaitis sündis 22. veebruaril 1880 Garliavas¹ Kaunase lähedal ja võttis hiljem perekonnanimeks Gabrys.² Poliitiliselt väga aktiivne oli ta juba noore mehena. Ta astus Leedu Liberaaldemokraatliku Partei (*Lietuvių demokratų partija*) liikmeks, kuid lükkas 1905. aasta revolutsiooni ajal tagasi partei liidri Antanas Smetona mõõduka strateegia ning asutas koos Ernestas Galvanauskase ja teiste sõpradega radikaalsema Põllumeesteliidu (*Lietuvos Valstiečių Sąjunga*). Partei juhina osales ta sama aasta novembris Vilniuse Üleleedulisel Assambleel (*Lietuviu susivaziavimas Vilniuje*), mida hiljem hakati nimetama Vilniuse Suureks Seimiks (*Didysis Vilniaus Seimas*), ja oli üks selle kolmest sekretärist.³ Alanud Vene repressioonide tõttu pidi Gabrys end varjama hakkama, emigreerus 1906. aastal Lausanne'i ja asus 1907. aastal Pariisi, kus õppis Sorbonne'i ülikoolis. Kuulsa ajalooprofessori Charles Seignobos' protežeeena võeti ta vastu Aline Ménard-Doriani⁴ poliitilisse salongi, kus ta kohtus mitme

¹ Poola keeles Godlewo. Kuulus sel ajal Vene-Poola Suwałki kubermangu Marijampolé maakonda. (*Toim.*)

² Osa leedu õpetlasi nimetab teda seetõttu Gabrys-Paršaitis. Siinkohal lähtume saksa traditsioonist, mis kasutab ainult võetud nime: näiteks Willy Brandt, aga mitte Herbert Willy Brandt-Frahm. (*Autor.*)

³ Tomas Balkelis, „In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution,“ *Revolution in Nordosteuropa*, hg. Detlef Henning (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011), 109–110, 177 ff.; Jean Pélissier, *J. Gabrys. Son rôle dans la Renaissance nationale lituanienne et son activité politique* (Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1918), 24 ff.

⁴ Louise-Aline Dorian ja tema abikaasa terasetööstur Paul-François Ménard pidasid salongi, kus olid sagedasteks külalisteks 19. sajandi lõpu nimekaimad prantsuse kultuuritegelased ja poliitikud Émile Zola, Alphonse Daudet, vennad Goncourtid, Auguste Rodin, Georges Clemenceau, Henri Rochefort jt. (*Toim.*)

tähtsa Prantsuse poliitikuga ning rajas poliitiliste suhete võrgustiku, mis osutus varsti väga kasulikuks.

Propaganda Pariisis Vene surve all (1911–1914)⁵

1911. aasta 19. mail algas Pariisis Gabryse poliitilise tegevuse uus ja intensiivsem järk. Ameerika Ühendriikides tegutsenud Leedu Patriootide Ühingu rahalisel toetusel ning leedu klerikaalsete ja rahvuslike ringkondade kaasabil asutas ta Pariisi Leedu Informatsioonibüroo eesmärgiga „tutvustada Leedut Läänes ja eristada Leedut Venemaast ja Poolast intensiivse propagandakampaania abil“.⁶ Büroo ülesanne oli ka mobiliseerida Euroopa avalik arvamus Vene rõhumise vastu Leedus ja survestada sel viisil tsaarivalitsust – meetod, mis mõnel juhul arvatavasti töötas.⁷

Kuid Gabrysele sai kiiresti selgeks, et leedu natsioonile osaks saanud hädadele ja leedulaste probleemidele osutamiseks vajab ta laiemat platvormi. Niisiis asutas ta 1911. aasta oktoobris koos prantsuse ajakirjaniku Jean Pélissier'ga organisatsiooni Rahvuste Ühendus (*Union des Nationalités*) ja selle ajakirja *Annales des Nationalités*, et ühendada Euroopa rõhutatud rahvaste jõupingutused nende saatuse leevendamiseks ja iseisivsuse saavutamiseks propaganda abil – „vaba Leedu eest vabastatud rahvaste Euroopas“.⁸

⁵ Selle alapeatüki kohta vt lähemalt Eberhard Demm, „The Propaganda of Juozas Gabrys for Lithuania before 1914,“ *Journal of Baltic Studies*, vol. 21 issue 2 (1990): 121–130, saksa keeles: „Die Propaganda von Juozas Gabrys für die Befreiung der baltischen Länder (1911–1914),“ *The Baltic Countries 1900–1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3–6, 1987*, Studia Baltica Stockholmiensia 5 (Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1990), 9–23; Eberhard Demm, „Nationalistische Propaganda und Protodiplomatie als ethnisches Geschäft: Juozas Gabrys, die ‘Union des Nationalités’ und die Befreiung Litauens (1911–1919),“ *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, hg. Eberhard Demm (Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2002), 139–258.

⁶ *Auf Wache für die Nation. Erinnerungen. Der Weltkriegsagent Juozas Gabrys berichtet (1911–1918)*, hrsg. Eberhard Demm und Christina Nikolajew (Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2013), 25.

⁷ *Ibid.*, 38–39.

⁸ Juozas Gabrys, *Vers l'indépendance lituanienne. Faits, impressions, souvenirs 1907–1920* (Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1920), 43; Pélissieri ja Union des Nationalités'

*Juozas Gabrys (1880–1951).
Lietuvos albumas. Koost.
Janina Markevičaitė, Liudas
Gira, Adomas Kliučinskis.
Kaunas / Otto Elsner: Berlin,
1921. Wikimedia commons*

Et Venemaa suursaadik Pariisis oli üks efektiivsemaid Vene diplomaate Aleksandr Izvolski,⁹ kes jälgis hoolega Venemaalt Pariisi emigreerunud tegelaste agitatsiooni, pidi Gabrys olema väga ettevaatlik. Oma leedu keeles avaldatud mälestustes tuli tal hiljem seletada: „Mulle oli selge, et rõhutatud rahvad ei saa end oma türannide võimu alt vabastada mässuga [---]. Kui mingil ajal ei saa avalikult rääkida iseseisvusest,

---

kohta vt põhjalik uurimus: Georges-Henri Soutou, „Jean Pélissier et l'Office Central des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des Nationalités,“ *Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lituanie)*, ed. Ghislain de Castelbajac, Sébastien de Gasquet, Georges-Henri Soutou (Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995), 13–38; D. R. Watson, „Jean Pélissier and the 'Office Central des Nationalités' 1912–1919“, *English Historical Review* vol. CX No. 439 (1995): 1191–1206; José Miguel Alonso-Nuñez, “Espías, idealistas e intelectuales: la Union des Nationalités y la política de nacionalidades durante la I Guerra Mundial (1912–1919)“, *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V Numero 10 (1997): 117–150.

⁹ Aleksander Izvolski (1856–1919), Venemaa välisminister 1906–1910, seejärel suursaadik Prantsusmaal. (*Toim.*)

kõneldakse ainult autonoomiast.¹⁰ Gabrys püüdis isegi võita venelaste sõprust, rünnates sõnakuulmatuid poolakaid ja imperialistlikke sakslasi ning lubades leedulaste abi tulevases konfliktis germaani ja slaavi rahvaste vahel tingimusel, et leedulastele antakse autonoomia. 1912. aastal organiseeris Gabrys Pariisis esimese Rahvuste kongressi, mille eesistuja oli Prantsuse poliitik Paul Painlevé, kuid mis oli küllaltki edutu.

Rahakogumistuur USAs ja lojaalsuskomöödia Pariisis (1914–1915)

I maailmasõja puhkemise ajal oli Gabrys ringreisil Ameerika Ühendriikides, et koguda raha sealsetelt leedu emigrantidelt. Ta oli veendunud, et alanud sõda, mille puhkemist ta oli mõnda aega varem ette näinud, avab Leedule lõpuks võimaluse saavutada kas tegelik autonoomia või isegi täielik iseseisvus.¹¹

1914. aasta septembris volitas USA leedulaste katoliiklike organisatsioonide kongress Gabryst ja tema Leedu Informatsioonibürood Pariisis teavitama Euroopa avalikku arvamust ning esindama Leedu natsiooni sõdivate riikide tulevasel rahukonverentsil. Kõige tähtsam otsus oli aga koguda raha ja moodustada Rahvusfond (*Tautos fondas*) eesmärgiga abistada Leedu sõjaohvreid ja toetada Gabryse tegevust – alguses 14 000 ja sõja lõpuks kokku 120 000 dollarit.¹² Gabrys meenutas oma prantsuskeelsetes mälestustes: „Kui ma novembri lõpus Euroopasse tagasi pöördusin, et propagandat jätkata, olid minu käsutuses kõik moraalsed ja materiaalsed vahendid, et seda teha.“¹³

Kuid selles sõjas oli Prantsusmaa Venemaaga liidus ja kehtestas ranget tsensuuri kõigi vaenulike riikide suhtes. Seetõttu ei saanud Gabrys propageerida Leedu vabastamist, vaid pidi Pariisis etendama „lojaalsus-

¹⁰ *Auf Wache für die Nation*, 34.

¹¹ *Ibid.*, 71–72.

¹² Antanas Kučas, *Lithuanians in America* (Boston: Encyclopedia Lituanica, 1975), 158.

¹³ Gabrys, *Vers l'Indépendance*, 54.

komöödiat“, ning tema 26.–27. juunil 1915 peetud II rahvuste kongress, mida ta oma mälestustes isegi ei maini, muutus Antandi propaganda manifestatsiooniks.¹⁴

Ümberasumine neutraalsesse Šveitsi ja koostöö sakslastega

1915. aasta juulis kolis ta oma Pariisi poliitiliste sõprade nõusolekul ja toetusel kogu oma asutuse Lausanne'i neutraalses Šveitsis. Põhjuseks polnud mitte ainult Prantsuse võimude tehtud takistused tema propagandale, vaid ka asjaolu, et Saksa väed olid vallutanud Vene-Poola, Kuramaa ja suure osa Leedust. Gabrys arvas, et nüüd ei määra Leedu tulevikku suuresti mitte enam Antant, vaid sakslased. Niisiis pidas ta erakordselt tähtsaks luua kiiresti suhted sakslastega. Nüüd pidanuks algama tema tegevuse kõige tähtsam etapp isamaa vabastamisel Vene ikke alt.

Juba mõni nädal pärast seda, kui Gabrys oli end Lausanne'is sisse seadnud, esitleti teda Saksamaa suursaadikule Bernis parun Gisbert von Rombergile, kellele ta andis üle memorandumi Leedu küsimuse teemal, milles toetas Leedu iseseisvust ja mingisugust ühendust Saksa keisririigiga. Vaatamata esialgsetele kahtlustele, mis tulenesid tema üldiselt teadaolevatest tihedatest sidemetest Prantsusmaaga – ta võis olla Prantsuse agent –, võeti Gabrys väga hästi vastu ning mõne kuu pärast värvati ta Saksa välisministeeriumi agendiks koodnimega Käufer.¹⁵ Talle maksti 1000 marka kuus ja ta sai eriulesannete eest märkimisväärseid lisatasusid.

Keskriigid lootsid Tsaari-Venemaa rahulolematute elementide abiga destabiliseerida idarinnat. Eriti sakslased väitsid, et nad vabastavad Venemaa mittevene rahvad, lootes Poola ja Baltikumi kas annekteerida või liita need Saksamaa suurvõimuga poliitiliselt, sõjaliselt ja majandus-

---

¹⁴ „Conférence des Nationalités,“ *Annales des Nationalités* IV (1915): 215–230; Seppo Zetterberg, *Die Liga der Fremdvölker Rußlands 1916–1918: ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im ersten Weltkrieg*, *Studia Historica* 8 (Helsinki: Finnische Historische Gesellschaft, 1978), 60 ff.

¹⁵ Saksa keeles *ostja*.

likult autonoomsete, kuid mitte täielikult iseseisvate riikidena. Viimast kontseptsiooni, mida eufemistlikult nimetati *Mitteleuropa*'ks, toetasid niinimetatud liberaalsed imperialistid: riigikantsler Theobald von Bethmann-Hollweg, Saksa välisministeerium, sotsiaaldemokraadid ja vasak-liberaalid, aga ka laiatarbekaupade tootjad. Kuid selle kontseptsiooni pidid vastu võtma ka asjassepuutuvad rahvad. Nende veenmiseks ja neutraalsete maade avaliku arvamuse mõjutamiseks oleks olnud abiks hästi orkestreeritud propagandakampaania. Seega alustas Gabrys Venemaa-vastast kihutustööd, hakkas välja andma saksakeelset perioodilist väljaannet Litauen ja kirjutama artikleid Leedu ajalehele Dabartis, mida anti välja Kaunases Saksa okupatsioonivõimude otsese kontrolli all.¹⁶

Leedu Informatsioonibüroo ümberkorraldamine

Peale Leedu Informatsioonibüroo ja Rahvuste Ühenduse asutas Gabrys veel mitu organisatsiooni. Neis kõigis olid esindatud ühed ja samad inimesed: tema ise ja ta seitse leedu kaastöölist. Need organisatsioonid olid:

- 1) (Kõrgem) Leedu Rahvusnõukogu kui tulevase valitsuse tuumik vahetu ülesandega organiseerida mõni konverents;
- 2) eelmise „alaline delegatsioon“ poliitikute ja diplomaatidega läbi-rääkimiste pidamiseks. Tema poliitiliste kontaktide hulka Saksamaal kuulusid parun Friedrich von der Ropp,¹⁷ baltisakslasest maaomanik Leedus, kes 1916. aasta märtsis asutas Venemaa Vähemusrahvaste Liiga, ja katoliikliku Tsentrumipartei mõju-

¹⁶ Zetterberg, 66–67; Alfonsas Eidintas, *Slaptasis lietuvių diplomatas. Istorinis detektyvas* (Vilnius: Valstybinis Leidybos Centras, 1992), 59; Demm, *Nationalistische Propaganda*, 168 ff.

¹⁷ Parun Friedrich von der Ropp (1879–1964), Kuramaa aadlik, sündis Daudzogiri mõisas Põhja-Leedus ja oli selle omanik kuni võõrandamiseni 1919. aastal. Õppis Freibergi mäeakadeemias ja oli kaevandusinsener, sh Belgia Kongos. I maailmasõja ajal Saksa valitsuse teenistuses. Alates 1920. aastate algusest evangelistlik jutlustaja Saksamaal. „Ropp, Friedrich Theodor Louis Sylvester Bar. v. der“ – *Baltisches Biographisches Lexikon digital*, <http://www.bbl-digital.de/eintrag/Ropp-Friedrich-Theodor-Louis-Sylvester-Bar.-v.-der-1879-1964/>, 8.09.2015. (Toim.)

kas parlamendisaadik Matthias Erzberger. Tema Prantsuse kontaktisikuteks olid Prantsusmaa Berni ajakirjandusbüroo agent ja juht Emile Haguenin, parlamendisaadik ja minister Paul Painlevé¹⁸ ning parlamendisaadikud Henry Franklin-Bouillon ja Paul Deschanel¹⁹;

- 3) Leedu Sõjaohvrite Abistamise Keskkomitee, Katoliiklike Ringkondade Annetuste Keskvalitsuse Leedu Komitee ja Leedu Ülesehitamise Võimaluste Uurimise Assotsiatsioon, millel kõigil oli üks ülesanne – koguda raha.

Siiski teadsid vaid vähesed inimesed, et kõik need institutsioonid esindasid ainult üht meest, Gabryst ennast. Prantsuse sõjaväeatašee Bernis kirjutas, et „„alaline delegatsioon“ oli härra Parschaitise fiktsioon, sest Leedu Rahvusnõukogu ei ole olemas,“ ja Vsevolod Svatkovski, Vene salapolitsei (ohranka) agent Šveitsis, palus ükskord ise Gabrysel oma naljad lõpetada ja võtta omaks, „et kõik need institutsioonid marsivad kui üks mees ning taanduvadki täpselt ühele mehele (Gabrys)“.²⁰

Propaganda Šveitsist

Sõja alguses oli küllaltki raske agiteerida Leedu vabastamise nimel, kuna isegi seda nime ei kasutatud: prantslased rääkisid Poola rindest, venelased Loodealadest²¹ ja sakslased kutsusid Leedu ala Kuramaaks.²² Gabryst tuli hiilgavale ideele – ta levitas Prantsuse uudisteagentuuri Radio agence

¹⁸ Paul Painlevé (1863–1933), matemaatik ja vasakliberaalne poliitik. Valiti 1910. aastal parlamenti, oli 1915–1917 haridus- ja teadusminister, 1917. aasta märtsist novembrini sõjaminister ja 1917. aasta septembrist novembrini peaminister; 1924–1925 parlamendi saadikutekojas esimees, 1925. aastal peaminister ning sõja- ja rahandusminister. (*Toim.*)

¹⁹ Paul Deschanel (1855–1922), vasakliberaalne poliitik, 1898–1902 ja 1912–1920 parlamendi saadikutekojas esimees, 1920 Prantsusmaa president. (*Toim.*)

²⁰ Note sur les institutions lithuaniennes, Nüüdisaja Dokumentide ja Teabe Raamatukogu Nanterre'is (*Bibliothèque de Documentation et d'Information Contemporaine, Nanterre*, edaspidi BDIC), Gabriel Puaux papers, Q pièce 843 Rés. p. 6, fol. 97r; Gabryst, *Indépendance*, 173.

²¹ Vene keeles *Северо-западный край*. Hõlmas varasema Leedu suurvürstiriigi alad, s.o Vilniuse, Kaunase, Grodno, Mogiljovi, Vitebski ja Minski kubermangu. (*Toim.*)

²² *Auf Wache*, 90–91.

télégraphique ja Briti agentuuri Wireless Press abil järgmist valeuudist: „Pärast seda, kui Saksa armee on okupeerinud peaaegu kogu Leedu, otsustas Saksa keiser taastada Leedu kuningriigi pealinnaga Vilniuses ja nimetada selle kuningaks oma poja Eitel Fritzi.“ Seda sensatsioonilist uudisnappu levitasid kogu maailma ajalehed ja kui üllatunud sakslased selle üsna hilja ümber lükkasid, millega see teade kõikjal uuesti avaldati, ei saanud Leedu nime enam maha vaikida.²³

Gabrysel oli teinegi probleem: tema perioodilised väljaanded *Annales des Nationalités* (1912–1918), *Pro Lithuania* (1915–1918), *La Lithuanie et la Guerre* (1917–1919) ja saksakeelne *Litauen* (1915–1918) jõudsid ainult väga väheste tellijateni. Näiteks *Annales*’il oli 3000 ja *Litauen*’il 1100 tellijat, viimastestki 800 Saksamaal. Sama kehtis tema eriväljaannete kohta, näiteks puudutab see raamatukest president Wilsonist ja raamatut „*La Lithuanie sous le joug allemand*“ („Leedu Saksamaa ikke all“), mis avaldati väikeses tiraažis Lausanne’is Gabryse kirjastuses *Librairie des Nationalités*.

Seetõttu oli erakordselt tähtis, et Leedu Informatsioonibüroo suudaks edastada rohkesti propagandaartikleid Leedu kohta Šveitsi ja rahvusvahelisse ajakirjandusse. Mõnel juhul nende avaldamise eest isegi maksti, mis oli sõja ajal üsna levinud propaganda levitamise meetod. Nii sai Prantsuse ajaleht *Le Temps* kuus 5000 Prantsuse franki positiivsete artiklite avaldamise eest Leedu kohta. Selle peatoimetaja Charles Rivet, kes kirjutas artikleid ka väljaandele *Annales des Nationalités* ja oli 1918. aastal mõnda aega isegi viimase peatoimetaja, kontakteerus lisaks Prantsuse poliitikutega ja püüdis neid Leedu asja poole võita.

Ajalehti, mis tõmmati sel viisil Leedu kasuks propagandasse, oli üsna mõjuval arvul: rohkem kui 50 Saksamaa, Prantsusmaa, Austria-Ungari, Madalmaade, Šveitsi, Hispaania ja Itaalia ajalehte avaldas artikleid, mida neile toimetasid Gabrys ja tema kaastöölised. Ainuüksi väljalõiked 1918. aasta ajalehtedest moodustavad Gabryse arhiivis neli mahukat kausta.²⁴

²³ *Ibid.*, 138–139; Gabrys, *Indépendance*, 79–80.

²⁴ Laikraščių iškarpos 1918 metais Lietuva užsienio spaudoje (1918), Vilniuse ülikooli raamatukogu käsikirjade osakond (*Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VUB RS)*), f. 155, Juozas Gabryse kolleksioon (Juozas Gabrio kolekcija).

Gabryse propaganda suund ei olnud väga järjekindel ehk, nagu ta ise ütles, tal tuli „žongleerida“²⁵ Antandi ja Keskriikide vahel.²⁶ Nii kombineeris ta Prantsusmaa ülistamise oma rõhutatud rahvaste vabastamise missiooniga, kritiseerides samal ajal Prantsusmaa ametlikku poliitikat, mis eiras Venemaa vähemusrahvaid ja rõhutas Vene keisririigi terviklikkust. Sama taktikat rakendas ta Saksamaa suhtes: ta tervitas Saksamaa 1916. aasta rahunooti, tõstes Saksa Ukraina-poliitikat positiivselt esile, ja võrdles seda Antandi riikide täieliku passiivsusega. Ta avaldas isegi flaami aktivistide organisatsiooni Conseil de Flandres artikli, milles need nõudsid Saksa okupatsioonivõimude julgustusel Belgias autonoomiat. Teisalt mõistis ta otsustavalt hukka Saksa okupatsiooniar mee karmi rõhumispoliitika Leedus ning häbimärgistas maa annekteerimise ja saksa talupoegade Leedusse ümberasustamise plaane.

Teine propagandameede oli pseudokonverents, mida Gabrys aegajalt korraldas. Ta kutsus kokku mõned head sõbrad, koostas kõlavaid resolutsioone ning saatis neid rahvusvahelistele uudisteagentuuridele ja ajalehtedele. Vahel olid valed isegi linnade nimed, kus üritused toimusid, et jätta tugevam mulje.²⁷

Siiski tõuseb esile neist üks, võib-olla kõige tähtsam propaganda-konverents kogu sõja ajal: see oli 27.–29. juunini 1916 Lausanne'is peetud III rahvuste konverents, mis korraldati Friedrich von der Roppi algatusel.²⁸ Tema oli samuti Saksa välisministeeriumi palgalehel ülesandega õhutada Venemaa-vastaseid meeleolusid Euroopa ja Ameerika avalikus arvamuses ning valmistada ette Venemaa vähemusrahvaste eraldumist. 1916. aasta jaanuaris saabus parun Lausanne'i ja tegi järgnevatel aastatel Gabrysega väga tihedat koostööd. Juba Roppi esimesele propagandistlikul algatusel sündinud pamfletile „Abipalve“, mis saadeti 9. mail 1916

²⁵ Martynas Yčase väljend, mida Gabrys tihti heakskiitvalt tsiteerib, *Auf Wache*, 169.

²⁶ Vt selle kohta lähemalt Demm, *Nationalistische Propaganda*, 139–258.

²⁷ Alfred Erich Senn, *Russian Revolution in Switzerland 1914–1917* (Madison: University of Wisconsin Press, 1971), 69; Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg* (Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1920), 185.

²⁸ Vt *Auf Wache*, 171 ff.; Zetterberg, 106 ff.; Senn, 179 ff.; Alfred Erich Senn, „Garlawa: A Study in Emigré Intrigue, 1915–1917“, *Slavonic and East European Review* 45 (1967): 418 ff.; Demm, *Nationalistische Propaganda*, 188 ff.

USA presidendile Woodrow Wilsonile, kirjutas alla üheksa Venemaa vähemusrahvuse esindajat. Gabrys küll alla ei kirjutanud, kuid pamflet trükiti ära tema ajakirjas Litauen ning seda kommenteerisid entusiastlikult talle lähedalseisvad Matin'i ajakirjanikud Jean Pélissier, John White ja Belamy ning Luigi Campolonghi Osservatorio Romanost. Veel enam, üks tema kaastöölisi tõlkis prantsuse keelde Roppi Venemaa-vastase pamfleti „Kennen Sie Rußland?“.

Lausanne'is leppisid Ropp ja Gabrys III rahvuste konverentsi suhtes kokku, et selle pidi formaalselt korraldama *Union des Nationalités*, mille eelmiste konverentside tõttu oli Antandi-meelne kuvand. Uus konverents pidi jätkama samas vaimus, ainult kutsuda tuli ka Saksamaa-meelseid delegaate ning vastu võtta Antandi riikide ja eriti Venemaa suhtes vaenulikke resolutsioone. Niisuguse menetluse kiitis heaks Saksa välisministeerium, kes ka rahastas kogu ettevõtmist. Gabrys valis konverentsi eesistujaks Belgia raamatukoguhoidja Paul Otleti,²⁹ kes oli olnud juba Pariisis peetud 2. rahvuste konverentsi eesistuja ja kelle läänemeelsus oli väljaspool kahtlust.

Kuid Gabrys kutsus ka delegaadid ja Lausanne'i tulid ainult Antandi vaenlased: saksameelsed poolakad Michał Łempicki, Władysław Studnitzki ja Dziewulski ning Leedu poliitikud Juris Šaulys ja Antanas Smetona, kes toetasid Leedu tihedat liitu Saksamaaga. Lisaks saabusid konverentsile teiste Venemaa ikestatud rahvaste esindajad, nagu ukrainlased, grusiinid ja teised Kaukaasia rahvad, samuti Briti võimu vastu võitlevad iiri ja egiptuse vabadusvõitlejad ning paljud teised, kokku 200 inimest.

Aruteludki olid perfektselt orkestreeritud: Ropp ülistas Prantsusmaad ja Suurbritanniat sedavõrd, et läks isegi egiptlastega vastuollu, kuid kõnedes ja resolutsioonides mõisteti repressioonid Venemaal ja Briti asumaades teravalt hukka. Selle tulemusena ei saanud ükski neutraalne vaatleja enam aktsepteerida väidet, et Antant võitleb vabaduse ja demokraatia eest või isegi tegutseb väikerahvaste vabastamise nimel. Teisalt säästeti täielikult Austria-Ungarit ja Saksamaad, välja arvatud konverentsi algus,

---

²⁹ Paul Otlet (1868–1944), Belgia kirjanik, leiutaja, visionäär ja rahuliikumise tegelane, üks infoteaduse rajajaid (Toim.).

kui Otlet nentis ettevaatlikult, et „minu maa on ohverdatud rahvaste sümboliks“.³⁰

Saksamaa ja neutraalsete riikide ajalehed kajastasid konverentsi detailselt, samal ajal kui Antandi riikide ajakirjanikud, keda takistas karm tsensuur, olid pigem sõnakehvad. Ainult Prantsuse väljaanne *L'éclair* avaldas positiivse artikli, mille eest Gabrys oli arvatavasti maksnud. Seevastu *Le Temps*, millele ta sel ajal veel altkäemaksu ei andnud, nagu ka *Gazette de Lausanne* kurtsid Austria-Ungari vähemusrahvaste esindajate puudumise üle ning mõistsid konverentsi hukka kui Saksamaa-meelse propagandaürituse.³¹

Sellest hoolimata ei olnud Antandi riikide valitsustel vähimatki aimu, et kõiki niite tõmbas Saksamaa välisministeerium.³² Pärast konverentsi lõppu avaldas Gabrys kiiresti konverentsimaterjalid – alguses kokkuvõtte ja veidi hiljem ka täisversiooni.³³ Ta sai sakslastelt nende trükiste jaoks nii palju raha – 40 000 Šveitsi franki –, et Saksa välisministeeriumi riigisekretär Arthur Zimmermann sekkus isiklikult, takistamaks edasisi väljamakseid nõnda võimekale „etnoantreprenöörile“.³⁴

Etnoantreprenöör³⁵

Sakslastelt saadud raha oli tähtis, kuid Gabrys suutis seda välja pressida ka mitmest teisest allikast ning tegelikult paistis ta silma kui üks oma aja kõige edukamaid etnoantreprenööre.

Ameerika leedulaste annetused – 120 000 dollarit (tänapäeva vääringus umbes 3,6 miljonit eurot) – on eespool nimetatud. Ta võis saada veel

³⁰ „Compte rendu analytique de la IIIe Conférence des Nationalités“, *Annales des Nationalités* V (1916), 281, tsiteeritud *Tribune de Genève*, 28. juuni 1916 järgi.

³¹ „Compte rendu“, 288, 294 ff., 301 ff.

³² Zetterberg, 143.

³³ *Compte rendu sommaire de la IIIème Conférence des Nationalités réunie à Lausanne 27–29 juin 1916*, Union des Nationalités, vol. 11 (Lausanne: Librairie des Nationalités, 1916), „Compte rendu analytique“.

³⁴ Senn, *Russian Revolution*, 200.

³⁵ Järgneva alapeatüki kohta vt Demm, *Nationalistische Propaganda*, ptk II/4: „Protodiplomatie und ethnisches Geschäft“, 172–181.

100 000 franki Petrogradi leedulastelt, kuid Punase Risti poolt USAs ja Ameerika fondidelt kogutud raha okupeeritud Leedus nälgivate inimeste heaks käsitati rahalise toetusena Saksamaale ning Antandi riigid takistasid selle ülekandmist Gabrysele. Gabryse perioodiliste väljaannete tellijalt saadud raha oli tähtsusetu, Pro Lithuania näiteks tõi sisse ainult 275 franki aastas.

Gabryse kahtlemata kõige edukam rahakogumisaktsioon oli katoliku kiriku korraldatud üleilmne korjandus Leedu sõjaohvrite heaks Leedu päeval 20. mail 1917. Gabrys pidas juba 1915. aasta suvel paavstliku riigisekretäri Eugenio Pacelliga läbirääkimisi niisuguse korjanduse korraldamise asjus ja kordas oma demarši 1916. aasta kevadel.³⁶ Ta saatis korduvalt Rooma ka leedu preestrid Konstantin Olšauskase ja Vincas Bartuška, kes olid tema Leedu Rahvusnõukogu liikmed. Olšauskas saavutaski 21. jaanuaril 1917 paavsti eraaudientsil Vatikani heakskiidu. Kuid enne üleskutse avaldamist korjanduseks Leedu sõjaohvrite toetuseks nõudis paavsti kuuria Leedu piiskoppide ühispöördumist. Et postiühendus ei toiminud Leedu ja Šveitsi vahel just väga hästi, koostasid Gabrys ja Olšauskas ise pöördumise teksti Samogiitia piiskopi Pranziskus Karevičiuse nimel ning võltsisid sellele tema allkirja. Nii sai paavsti üleskutse kogu maailma katoliku kirikutele välja saata. Gabryse ja tema kaastöölise ülesandeks jäi saatmine ise, kas tavalise postiga või telegraafi teel. See oli tohutu jõupingutus, sest kõigepealt tuli üleskutse tõlkida 14 keelde, sealhulgas hiina ja jaapani keelde, seejärel hankida diplomaatilised passid ja õigus diplomaatiliste kullerite kasutamiseks, sest vastasel juhul poleks Prantsuse toll kirju Saksa propaganda hirmus läbi lasknud.

Gabryse senised Prantsuse kontaktisikud ei olnud ilmselt enam käepärast, kuid Olšauskas võitis Mihhail Bibikovi toetuse, kes oli Venemaa *charge d'affaires* Bernis, pannes ta uskuma, et hästituntud venevastasel revolutsionääril Gabrysel ei ole selle aktsiooniga mingit pistmist. Nii transportisid Vene diplomaatisteks kulleriteks maskeeritud Gabryse kaastöölised rohkem kui sada postikotti Prantsusmaa sadamatesse, kust need meritsi teele saadeti.³⁷ Seejärel koguti 1917. aasta 20. mail maailma

---

³⁶ Vt *Auf Wache*, 199 ff.

³⁷ *Ibid.*, 204–205.

kõigis katoliku kirikutes annetusi Leedu sõjaohvrite heaks; kogutud raha saadeti Leedu Sõjaohvrite Abistamise Täitevkomiteele, mille Olšauskas ja Gabrys olid asutanud 1917. aasta alguses. Selle pangaarve oli aga Gabryse käsutuses ja annetused, mida tema enda hinnangul oli mitu miljonit Šveitsi franki, tegid temast miljonäri.³⁸ Loomulikult ei näinud sõjaohvrid sellest rahast iial mitte ühtegi senti.

Poliitilised sündmused Leedus

Samal ajal muutusid Saksamaa plaanid Leedu tuleviku suhtes konkreetsemaks.³⁹ 7. mail 1917 andis riigikantsler Bethmann-Hollweg oma kuulsa „juuksurijuhtnööri“: Kuramaa ja Leedu „tuleb rõivastada nagu iseseisvad riigid“, kuid samal ajal „liita meiega sõjaliselt, poliitiliselt ja majanduslikult.“⁴⁰ Juulis kiitsid Saksa okupatsioonivõimud heaks Leedu Riiginõukogu (*Taryba*) põhikorra, mille liikmed valiti septembris 250 Leedu delegaadi poolt ja mis kuulutati 23. septembril 1917 Vilniuses välja. 1. detsembril saabus Leedu Riiginõukogu delegatsioon Berliini ja uue riigikantsleri krahv Georg von Hetlingiga kirjutati alla leping.

---

³⁸ Gabrys, *Indepdance*, 179; mõned andmed riikide kaupa, mis avaldati *Pro Lithuania III* (1917), 283 ff. Selle järgi annetati Madalmaades 200 000 franki, Saksamaal 400 000 marka ja okupeeritud Belgias 82 000 marka.

³⁹ Saksa-Leedu suhete kohta vt: Marianne Bienhold, *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918 bis 1919 im Spiegel deutscher Akten* (Bochum: Brockmeyer, 1976); Gerd Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1965); Raimundas Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais* (Vilnius: Mintis, 1996); Eberhard Demm, „Anschluß, Autonomie oder Unabhängigkeit? Die deutsche Litauenpolitik im ersten Weltkrieg und das Selbstbestimmungsrecht der Völker,“ *The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences: a Comparison of the Crucial Years 1918–1919 and 1990–1991*, ed. Eberhard Demm, Roger Noël, William L. Urban (Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996), 193–199; Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, vol. 2 (Chicago: Kazio Griniaus Fondas, 1986); hea kokkuvõte: Alfonsas Eidintas, Vytautas Žalys, Edvardas Tuskenis, *Lithuania in European Politics: The Years of First Republic 1918–1940* (New York: St. Martin's Press, 1998), chapter 1, 11–31.

⁴⁰ *L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale*, vol. 2, *De la guerre sous-marine à outrance à la Révolution soviétique*, (1. février 1917 – 7 novembre 1917), éd. André Scherer, Jacques Grunewald (Paris: Presses Universitaires de France, 1966), 179.

Selle kohaselt pidi Saksamaa tunnustama Leedu iseseisvust tingimusel, et Leedu sõlmib alalise liidu Saksa keisririigiga, mis nägi ette tolli- ja rahaliidu ning Leedu üksuste inkorporeerimise Saksa armeesse. Leedu Riiginõukogu ratifitseeris lepingu 11. detsembril 1917 Vilniuses. Pärast mõningaid kõhklusi – riiginõukogu vasak tiib üritas lepingutingimusi kehtetustada – sõitis Leedu Riiginõukogu delegatsioon 1918. aasta märtsis uuesti Berliini ja 23. märtsil tunnustas keiser Wilhelm Leedut iseseisva riigina 1917. aasta 11. detsembri resolutsiooni alusel.

Gabrys väidab oma mälestustes, et tema oli Leedu Riiginõukogu delegatsiooni liikmed välja valinud ja et sakslased pakkusid talle selle organi esimehe kohta, kuid teiste allikate põhjal on mõlema väite tõelevastavus ülimalt kahtlane.⁴¹ Lõppude lõpuks oli Gabryse roll nendes sündmustes tähtsusetu.

Võitlus Ober Osti vastu

Pärast seda, kui keiser oli tunnustanud Leedu iseseisvust, lootsid Gabrys ja tema ta sõbrad valitsuse moodustada. Gabryse Leedu Rahvuskogu 31. märtsi 1918. aasta istungil jaotati juba ära ministeeriumid, kusjuures Gabrys sai sise- ja Smetona kohtuministriks jne.⁴²

Kuid selles meepotis oli ka tõrvatilk. Kõik need projektid nurjas sõjaväeline okupatsioonivalitsus, mida nimetati Ober Ostiks (idarinde kõigi Saksa relvajõudude kõrgem ülemjuhatus) ja mis ei olnud valmis loovutama Leedu Riiginõukogule ühtki poliitilist funktsiooni. Saksa kindralstaabi peakortermeistri Erich Ludendorffi õhutusel keeldus sõjaväe okupatsioonivalitsus autonoomse Leedu riigi moodustamisest ja lootis hoopis teostada oma imperialistlikku projekti, mis seisnes Leedu annekteerimises ja germaniseerimises.

Gabryse Leedu Rahvusnõukogu oli juba 1916. aastal protestinud Ober Osti anneksiooniplaanide ja Leedu elanike kohutava ahistamise

⁴¹ *Auf Wache*, 221, 224; Gabrys, *Indépendance*, 186; vt ka Lopata, 114.

⁴² Leedu Rahvuskogu istungi protokoll, 31.3.1918, Vilniuse ülikooli arhiiv, Gabryse kollektsoon, koopia: „Įvairūs protokolai, konferencijų nutarimai, Pasaulio supažindinimas Lietuvos laisvė“; Demm, *Nationalistische Propaganda*, 202.

vastu. Sunnitöö ja küüditamised ning elanike germaniseerimine ja halas-tamatu ekspuateerimine olid igapäevased nähtused⁴³ ning isegi leedulastest sõjavange ei vabastatud.

Hoolimata oma tegevusest Saksa välisministeeriumi heaks ei olnud Gabrys sakslaste orjameelne käsilane ning ta protesteeris nii oma perioodilistes väljaannetes kui ka eraldi brošüürides „Leedu Saksa kanna all“ tarmukalt repressiivse okupatsioonirežiimi vastu. Ta nõudis eriti aktiivselt sakslaste poolt Leedusse määratud julma kubeneri vürst Franz Joseph von Isenburgi tagandamist.^{44,45} Nendes jõupingutustes toetas teda Saksa riigipäeva saadik Erzberger ja ka Saksa-Leedu Selts, kuhu kuulusid nii mitu liberaalset, sotsiaaldemokraatlikku ja katoliikliku Tsentrumipartei poliitikut kui ka ülikooliprofessorit, pankurit ja kirjanikku, kes Erzbergeri juhtimisel võitlesid Saksa okupatsioonist vaba autonoomse Leedu riigi moodustamise nimel.⁴⁶ Gabrys saatis Saksa diplomaatidele oma hävitava raamatu käsikirja kohutavast olukorrast Leedus ja ähvardas neid selle avaldada, juhul kui drakoonilist režiimi Leedus ei leevendata.

Saksa suursaadik parun Romberg mõistis tema nõrdimust ja välisministeerium palus sõjaväelasi leevendada leedulaste kohtlemist, kuid asjata: ainult vürst Isenburg asendati lõpuks teise kuberneriga. Romberg selgitas Gabrysele, et keegi ei saa suurt midagi teha, sest Saksamaad valitsevad suuremal või vähemal määral kindral Ludendorff ja kõrgem ülemjuhatus.⁴⁷

Lõpuks avaldas Gabrys oma käsikirja 1918. aasta suvel pealkirja all „La Lithuanie sous le joug allemand“ („Leedu Saksa ikke all“). Raamatu 700 leheküljel häbimärgistas ta Leedus valitseva okupatsioonirežiimi

---

⁴³ Vt Vejas Liuleviciuse suurepärase monograafia *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

⁴⁴ Näiteks *Pro Lithuania* II (1916), 165–166; *Annales des Nationalités* VI (1917), 84; *Litauen* III (1918), 163, *Litauen* III (1918), 252.

⁴⁵ Öieti Franz Joseph (6.) Fürst zu Isenburg und Büdingen (1869–1939), Preisi ja Austria kolonelleitnant, Saksa sõjaväevalitsuse juht Leedus 1915–1918. (*Toim.*)

⁴⁶ Eberhard Demm, „Die Deutsch-Litauische Gesellschaft (1917–1918),“ Demm, *Ostpolitik*, 299–313.

⁴⁷ Eberhard Demm, „Friedrich von der Ropp und die litauische Frage 1916–1919,“ *Ostpolitik*, 270–272; *Auf Wache*, 193–197.

karmust ja ebaõiglust ning paljastas nii pangermaani kui ka baltisaksa imperialistide anneksionistlikke projekte. Raamat avaldati pseudonüümi C. Rivas all ja selle kirjutas prantsuse keeles tema armuke Yvonne Pouvreau.⁴⁸

Sõja lõpp ning konflikt Smetona ja Gabryse vahel

1918. aasta suvel halvenes Keskriikide sõjaline olukord ootamatult. Ludendorffi ülistatud pealetung lõpuks nurjus ja Antandi väed koos värske Ameerika üksuste ja uue relva, tankidega sundisid Saksa armee taganema. Ludendorff andis järele ja kohustas valitsust relvarahu paluma.

Kui Saksa vägede evakueerimine Leedust ja iseseisva valitsuse moodustamine oli ainult aja küsimus, korraldas Gabrys 1918. aasta septembris Lausanne'is konverentsi, kuhu ta kutsus nii Leedu Riiginõukogu kui ka Ameerika leedulaste delegatsiooni. Konverents lõppes tõsise vastuoluga Gabryse ja Leedu Riiginõukogu poliitikute vahel.

Smetona ja tema toetajad ei olnud enam valmis tunnustama Lausanne'is asuva Leedu Kõrgema Rahvuskogu ülemvõimu nende Leedu Riiginõukogu suhtes, mida nad käsitlesid Leedu suveräänse valitsusena. Gabrys eitas nende legitiimsust, kuna nad olid ametisse nimetatud sakslaste poolt, ja nõudis põhiseadusliku assamblee valimist, millel oleks volitus moodustada valitsus.⁴⁹

Et Gabrys oli oma võimubaasi loomise Leedus hooletusse jätnud, olid tema võimalused selles konfliktis üsna piiratud. Kui 11. novembril 1918 moodustati Vilniuses esimene valitsus peaminister Augustinas Voldemarase juhtimisel, ei saanud ministriportfelli ei Gabrys ega ka ükski tema toetajatest.

---

⁴⁸ Demm, „Friedrich von der Ropp,“ 270–271.

⁴⁹ *Auf Wache*, 332–350; Lopata, 165–166, 176; Eidintas, *Slaptasis*, 100 ff.; Demm, *Nationalistische Propaganda*, 216–222.

Viimased jõupingutused haarata Leedus võim

Gabrys avaldas ägedat protesti ja tegi kõik võimaliku Leedu valitsuse kukutamiseks.⁵⁰ Esmalt mobiliseeris ta oma Ameerika ja Prantsuse sõbrad ning üritas veenda Antandi riike tunnustama tema Leedu Kõrgemat Rahvuskogu Leedu legitiimse valitsusena Voldemarase kabineti asemel. See intriig ei toiminud, sest sel ajal ei tunnustanud Antandi riigid üldse Leedu riiki; siiski tunnistati 1918. aasta detsembris Gabryst Leedu esindajana Pariisi rahukonverentsil. Aga kui Pariisi saabus Leedu ametlik delegatsioon Voldemarase ja Martinas Yčase juhtimisel, jäeti Gabrys jälle ukse taha.

1919. aasta veebruaris suutis ta oma vana sõbra Franklin-Bouillon toetusel veenda prantslasi saatma Kaunasesse sõjaväelise missiooni kolonelleitnant Constantin Rebouli juhtimisel. Lootuses, et prantslased panevad ta peaministriks, liitus Gabrys Rebouliga, kuid viimane mõistis kiiresti, et Gabrys on Leedus täielikus isolatsioonis.

Pärast tüli Rebouliga pidi Gabrys Saksamaale põgenema, et pääseda arreteerimisest Leedu politsei poolt. Siis asutas ta pressiteenistuse nimega Atli ja uue ajalehe La Lituanie indépendantte ning korraldas laimukampaania Voldemarase valitsuse vastu, ent edutult.

Kui tal ei õnnestunud saavutada poliitilist muutust Leedus ei diplomaatiliste intriigide ega publitsistliku kampaaniaga, haaras Gabrys koos ühega oma vähestest allesjäänud sõpradest parun von der Roppiga kinni viimasest pöörasest ideest – korraldada sõjaväeline riigipööre.

Nad värbasid ja varustasid terve pataljoni, mille ülemaks sai von der Roppi naisevend Bernhard von Wildemann, ning suutsid 1919. aasta augustis mobiliseerida sõjaväeliseks putšiks Leedus ka Cordt von Brandise⁵¹ vabakorpuse ja kontrrevolutsioonilise Vene armee eesotsas seikleja Bermond-Avaloviga. Mõlemad ettevõtmised nurjusid paraku kohe alguses ja nüüd oli Gabryse poliitiline karjäär läbi.

---

⁵⁰ Gabryse mõlemad mälestused lõpevad kahjuks konfliktiga tema ja Leedu Riiginõukogu vahel. Edasise kohta vt Demm, *Nationalistische Propaganda*, 222–242.

⁵¹ Cordt von Brandis (1888–1972), Saksa ohvitser, I maailmasõja kangelane, sai Pour le Mérite ordeni Verduni kindluse Douaumonti fordi ründamise ja hiljem selle kaitsmise eest 1916. aasta alguses. 1919–1920 juhtis oma formeeritud tugevdatud pataljoni suurust vabakorpust (*Freikorps Brandis*), mis võitles Leedus ja Lätis. (*Toim.*)

Alles 1926. aastal sai Gabrys kristlik-demokraatliku partei toetusel küllalt tagasihoidliku ametikoha: ta määrati Leedu konsuliks Königsbergi. Kui tema põhivaenlane Voldemaras sama aasta detsembris riigipöördega võimule tuli, lahkus Gabrys aga Königsbergist viivitamatult ja taandus Šveitsi, kus elatas end hobipõllumehena ja üsna kahtlase äritegevusega. Pärast seda, kui Leedu II maailmasõjas iseseisvuse kaotas, asutas Gabrys uue fiktiivse iseseisvusliikumise ja juhtis seda oma surmani 1951. aastal.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Vilniuse ülikooli raamatukogu käsikirjade osakond = Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VUB RS)

155 Juozo Gabrio kolekcija

Vilniuse ülikooli arhiiv, endine Litauisches Kulturinstitut Lampertheimis

Juozas Gabryse kollektsoon

Nüüdisaja Dokumentide ja Teabe Raamatukogu Nanterre'is = *Bibliothèque de Documentation et d'Information Contemporaine, Nanterre*, BDIC

Gabriel Puaux' kollektsoon

Publitseeritud allikad

L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale, vol. 2, *De la guerre sous-marine à outrance à la Révolution soviétique*, (1. février 1917 – 7 novembre 1917). Éd. André Scherer, Jacques Grunewald. Paris: Presses Universitaires de France, 1966.

Auf Wache für die Nation. Erinnerungen. Der Weltkriegsagent Juozas Gabrys berichtet (1911–1918), hrsg. Eberhard Demm und Christina Nikolajew (Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2013).

Compte rendu sommaire de la IIIème Conférence des Nationalités réunie à Lausanne 27–29 juin 1916, Union des Nationalités, vol. 11. Lausanne: Librairie des Nationalités, 1916.

Gabrys, Juozas. *Vers l'indépendance lituanienne. Faits, impressions, souvenirs 1907–1920*. Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1920.

Kirjandus

- Alonso-Nuñez, José Miguel. „Espías, idealistas e intelectuales: La Union des Nationalités y la política de nacionalidades durante la I Guerra Mundial (1912–1919),“ – *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Numero 10 (1997): 117–150.
- Balkelis, Tomas. „In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution,“ – *Revolution in Nord-osteuroopa*, hrsg. von Detlef Henning, 105–125. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- Bienhold, Marianne. *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918 bis 1919 im Spiegel deutscher Akten*. Bochum: Brockmeyer, 1976.
- Čepėnas, Pranas. *Naujujų laikų Lietuvos istorija*, vol. 2. Chicago: Kazio Griniaus Fondas, 1986.
- Demm, Eberhard. „Anschluß, Autonomie oder Unabhängigkeit? Die deutsche Litauenpolitik im ersten Weltkrieg und das Selbstbestimmungsrecht der Völker,“ – *The Independence of the Baltic States: Origins, Causes and Consequences: a Comparison of the Crucial Years 1918–1919 and 1990–1991*, edited by Eberhard Demm, Roger Noël and William L. Urban, 193–199. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 1996.
- Demm, Eberhard. „Die Deutsch-Litauische Gesellschaft (1917–1918),“ – *ibid.*, 299–313.
- Demm, Eberhard. „Friedrich von der Ropp und die litauische Frage 1916–1919,“ – *ibid.*, 259–297.
- Demm, Eberhard. „The Propaganda of Juozas Gabrys for Lithuania before 1914,“ – *Journal of Baltic Studies* 21 (1990): 121–130. Saksa keeles: „Die Propaganda von Juozas Gabrys für die Befreiung der baltischen Länder (1911–1914),“ – *The Baltic Countries 1900–1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3-6, 1987*, *Studia Baltica Stockholmiensia* 5, 9–23. Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1990).
- Demm, Eberhard. „Nationalistische Propaganda und Protodiplomatie als ethnisches Geschäft: Juozas Gabrys, die ‘Union des Nationalités’ und die Befreiung Litauens (1911–1919),“ – *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, hrsg. von Eberhard Demm, 139–258. Frankfurt/Main: Peter Lang Verlag, 2002.

- Eidintas, Alfonsas, Žalys, Vytautas ja Tuskenis, Edvardas. *Lithuania in European Politics: The Years of First Republic 1918–1940*. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Eidintas, Alfonsas. *Slaptasis lietuvių diplomatas. Istorinis detektyvas*. Vilnius: Valstybinis Leidybos Centras, 1992.
- Erzberger, Matthias. *Erlebnisse im Weltkrieg*. Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1920.
- Kučas, Antanas. *Lithuanians in America*. Boston: Encyclopedia Lituonica, 1975.
- Linde, Gerd. *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1965.
- Liulevicius, Vejas. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Lopata, Raimundas. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*. Vilnius: Mintis, 1996.
- Pélissier, Jean. *J. Gabrys. Son rôle dans la Renaissance nationale lituanienne et son activité politique*. Lausanne: Librairie centrale des Nationalités, 1918.
- Senn, Alfred Erich. „Garlawa: A Study in Emigré Intrigue, 1915–1917,“ – *Slavonic and East European Review* 45 (1967): 411–424.
- Senn, Alfred Erich. *Russian Revolution in Switzerland 1914–1917*. Madison: University of Wisconsin Press, 1971.
- Soutou, Georges-Henri. „Jean Pélissier et l'Office Central des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des Nationalités,“ – *Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lituanie)*, ed. Ghislain de Castelba-jac, Sébastien de Gasquet, Georges-Henri Soutou, 13–38. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995.
- Zetterberg, Seppo. *Die Liga der Fremdvölker Rußlands 1916–1918: ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im ersten Weltkrieg*. Studia Historica 8. Helsinki: Finnische Historische Gesellschaft, 1978.
- Watson, D. R. „Jean Pélissier and the 'Office Central des Nationalités' 1912–1919,“ – *English Historical Review* vol. CX No. 439 (1995): 1191–1206.

Liberation through propaganda

Juozas Gabrys and the Lithuanian independence movement 1911–1918

Eberhard Demm

During the Russian Revolution of 1905, Juozas Gabrys alias Paršaitis already played an active political role as leader of the “Farmer’s Union” and one of the three secretaries of the “Great Diet of Vilnius”. Because of Russian repression he had to emigrate to Western Europe and in 1907 settled down in Paris, where he soon established an important political network.

In 1911, he founded the “Lithuanian Information Bureau” and, together with the French journalist Jean Pélissier, the “Union des Nationalités” and its journal, the “Annales des Nationalités”. His aim was to achieve independence through propaganda, not only for the Lithuanians, but also for the other oppressed nationalities in Europe.

World War I offered him a great chance to realize his aim. However, as France was allied with Russia he was obliged in July 1915 to move to Lausanne in neutral Switzerland. Here he was free to organize, with only seven employees, a vast propaganda campaign to liberate Lithuania from the Russian yoke. He published three specialist periodicals but also succeeded in flooding more than 50 European newspapers with Lithuanian propaganda. He also organized several conferences the most important being the 3rd “Conference of Nationalities” on June 1916 in Lausanne, where more than 400 delegates from various nationalities denounced their oppression by Russia and Britain. He was financed by Lithuanian emigrants in America and by the German Embassy in Berne, but his greatest exploit was the world-wide collect in support of Lithuanian war victims during “Lithuanian Day” on 20 May 1917 organized by the Catholic Church, which made this “Ethnic Entrepreneur” a millionaire.

His influence on political events – the creation of the “Taryba” (Lithuanian Council) and the proclamation of the independence of Lithuania as

a German satellite state in March 1918 – was negligible. He supported the Taryba against the oppressive German military occupation regime but neglected to create a personal power base in Lithuania, and when after the German defeat, Lithuania became genuinely independent in November 1918, he was completely excluded from the government. Last efforts in 1919 to seize power in Lithuania either with the help of a French military mission or a *coups d'état* failed, and thereafter the political role of Gabrys was finished.